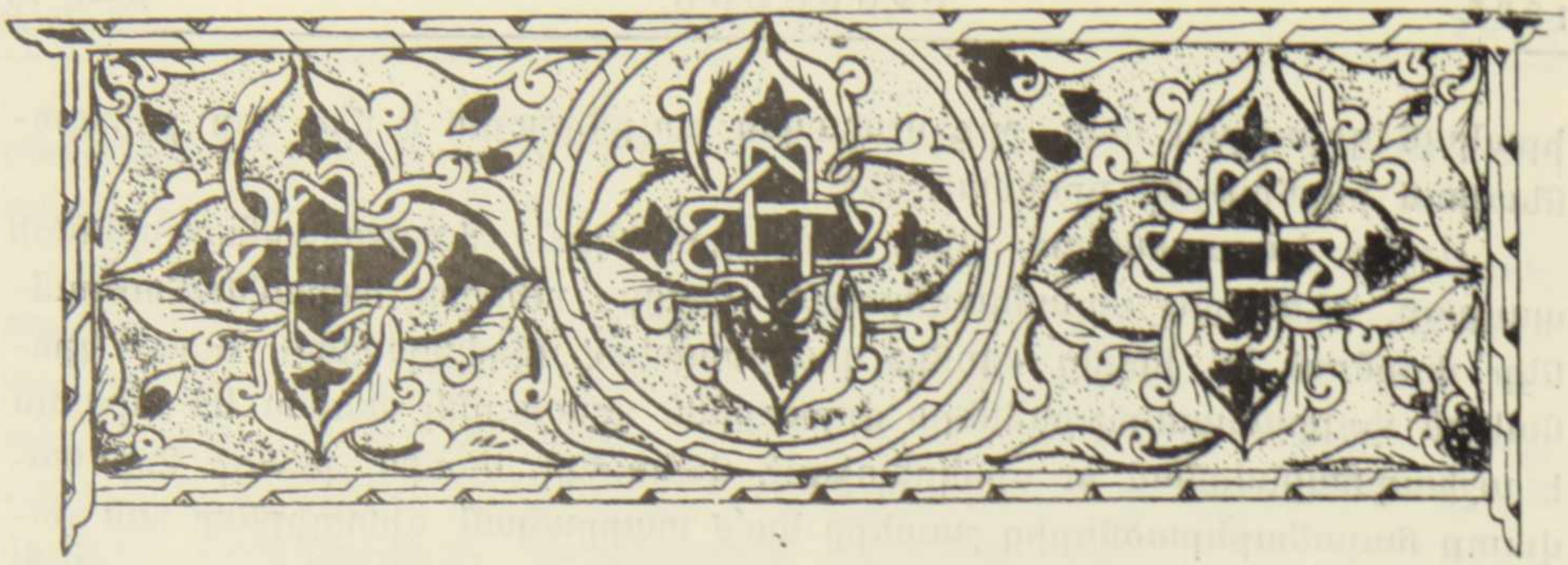

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱ ՎԱՅՐԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՄ

Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի (1780—1799 թթ.) կոնդակներն ու նամակները բացառիկ կարևորություն ունեն Հայաստանի ու հարևան երկրների 18-րդ դարի վերջին տասնամյակների քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Բարձր գնահատելով Ղուկաս Կարնեցու նամականու արժեքը, Գյուտ քահանա Աղանյանցը «Դիվան հայոց պատմության» հատորներից մեկն ամբողջովին նվիրել է նրա նամականուն[1]: Գ. Աղանյանցի ընդհատված աշխատանքը շարունակել է տողերիս հեղինակը՝ «Դիվանի» նոր շարքի առաջին հատորում հրապարակելով ավելի քան 1200 նամակներ[2]: Դրանք ընդգրկում են Ղուկասի գործունեության սկզբնական տարիները՝ 1780—1785 թթ.: Պատրաստ են հրատարակության մնացած տարիների նամակները, որոնք ամփոփվելու են երկու գրքերի մեջ: Ստորև ընթերցողների ուշադրությանն ենք հանձնում Ղուկասի անտիպ նամակներում առկա որոշ նյութեր, որոնք վերաբերում են Էջմիածնի ու շրջակա վայրերի տնտեսական ու մշակութային պատմությանը: Դրանք գլխավորապես քաղված են կաթողիկոսի նամակագրությունը պարունակող սևագիր մատյաններից:

Ղուկաս Կարնեցու նամակներում ու կոնդակներում անընդհատ շոշափված են Էջմիածնի վանքի ու շրջակա վայրերի տնտեսական ու մասամբ մշակութային կյանքի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր: Նամակներում շատ վկայություններ կան Էջմիածնի նվիրակների գործունեության վերաբերյալ, որոնք ուղարկված լինելով հեռավոր թեմերը, փութաջանորեն կատարում էին նյութական միջոցներ, տարբեր տեսակի ապրանքներ ու մթերք-

---

[1] «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս (1780—1800), հրատարակեց Գիւտ աւագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1898:

[2] «Դիւան հայոց պատմութեան», նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հատոր Ա (1780—1785), աշխատասիրությամբ՝ Վարդան Գրիգորյանի, Երևան, 1984:

ներ ձեռք բերելու և Էջմիածին ուղարկելու ոչ դյուրին առաջադրանքները: Առատ տեղեկություններ կարելի է գտնել բազմաթիվ մարդկանց ու հաստատությունների կողմից Էջմիածնին արված նվերների, վանքի համար անհրաժեշտ նյութերի ձեռք բերման ու գնման, ուխտավորների այցելությունների, ապրանքների ու մթերքների գների, Երևանի խանության սահմաններում ու շրջակայքում դրամի կուրսի և այլ հարցերի մասին: Կաթողիկոսը շատ ժամանակ էր հատկացնում կտակներով Էջմիածնին ժառանգված դրամի ու գույքի ձեռք բերմանը: Այդ կապակցությամբ նա հարկադրված էր գրագրության մեջ մտնել տարբեր մարդկանց հետ: Միաժամանակ նա ժողովարարական կոնդակներ էր տալիս սուր կարիքի մեջ ընկած անձանց, ինչպես և նյութական օգնության կարոտ մի քանի եկեղեցիների ու վանքերի:

Նախկինի նման նամակաձևու մեջ շատ տեղեկություններ կան թեմերում Էջմիածնի համար գանձանակների ստեղծման, գումարների հավաքման ու առաքման, գանձապահների ընտրության ու փոփոխման վերաբերյալ: Գրությունների մեջ խոսվում է նաև գերի ընկած մարդկանց փրկագնման, Էջմիածնապատկան ճորտերի վիճակի, պարբերաբար կատարվող մոմահավաքության մասին և այլն:

Չնայած քաղաքական միանգամայն անբարենպաստ պայմաններին, Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգման գործը ճիշտ է դանդաղորեն, բայց և այնպես առաջ էր գնում, և տարբեր անձանց ուղղված նամակներում կաթողիկոսը գրում էր նաև նորոգման ընթացքի մասին:

Հաջողությամբ էր գործում Էջմիածնի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան տպարանը, և կաթողիկոսի նամակների մեջ արտացոլված են տպարանն անհրաժեշտ տպագրական թղթով ու գործիքներով ապահովման, լույս ընծայված գրքերի վաճառքը կազմակերպելու և դրանք զանազան վայրեր ուղարկելու խնդիրները:

Այս ամենը քաղաքական կացությանը վերաբերող, ինչպես և այլ նյութերի հետ հրաշալի ատաղձ են Արևելյան Հայաստանի ու շրջակա վայրերի պատմությունն ըստ ամենայնի և բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու համար:

Այժմ ավելի հանգամանորեն ծանոթանանք նշված տեղեկություններին:

Ինչպես երևում է գրագրություններից, վանքում կամ այլ վայրերում իրականացվող շինարարական կամ վերանորոգման աշխատանքները կատարվում էին գլխավորապես ի հաշիվ դրսից ստացված դրամական նվիրատվությունների: Այլևայլ երկրներում ապրող հայրենասեր հայերը վանքին օգնելու և իրենց հիշատակը հավերժացնելու համար հատկապես մեծ փափագ ունեին մասնակցելու Էջմիածնի Մայր տաճարի նորոգմանը: Իսկ այն ժամանակ նորոգման հատկապես մեծ կարիք ունեին տաճարի սյուները: Շուտով նվիրատվությունների հաշվին նորոգվում են բոլոր սյուները, և ստացված գումարները կաթողիկոսն օգտագործում էր եկեղեցու այլ մասերի նորոգման համար:

Այսպես, 1786 թ. հունվարի 7-ին Կ. Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին ուղղված նամակում Ղուկասը գրում է, թե մահտեսի Հարություն ամիրան 250 ղուռուշ էր նվիրել Էջմիածնին և ցանկություն հայտնել նորոգել տալ սյուներից մեկը, բայց քանի որ խարխլված ու թուլացած սյուները նորոգվում էին, Ղուկասն այլ որոշում է ընդունում. «պատշաճ տեսաք, զի զարբոյ տաճարիս քառակողմ որմոց արտաքին երեսաց զԴ (4) զԵ (5) կարգ

խախտեալ և անշքացեալ հին քարինան, զորս փոխեցաք և նորոգեցաք, զայն արասցուք յիշատակ նման»[3]:

Նույն նամակից իմանում ենք, որ նորոգվել է և Աստվածածնի Ավագ սեղանը: Նվիրատու մահտեսի Կարապետին ուղարկվել է նամակ՝ «Ի կողմանէ սեանն արբոյ տաճարիս միամտեցուցանելով եւ զաղբեր արձանագրութեան օրինակն առ ինքն յղելով»: Երևում է, որ այան հետ միասին նորոգվել էր նաև մի աղբյուր, որի վրա փորագրվել է նվիրատուի անունը: Այս Կարապետը մի քանի անգամ հիշատակվող Արևելցի Տրճանենց (մեկ այլ տեղ՝ Տրիջանենց) ազգանունը կրող անձն է, որի ուղարկած 500 ղուռուշով ավարտվել է տաճարի այուներից մեկի նորոգումը: Նա Էջմիածնին նվիրել էր նաև մի տուն[4]:

Ատենի Ժամագրքի հրատարակության կապակցությամբ 1786 թ. հունիսին Կ. Պոլիս ուղարկած կոնդակում Ղուկաս Կարնեցին, նշելով Էջմիածնի Մայր տաճարի ծանր վիճակի և այն մասին, որ իրենից առաջ մի քանիսը «մտադրութիւն են ունեցեալ առ ի ծաղկել զսա վերստին, բայց ոչ է յաջողեցեալ նոցա»: Եվ ինքն այժմ, ինչպես խոստացել էր, նորոգել տալով մնացած երկու այուները՝ «օգնութեամբ տրոց օրհնեալ ազգիդ մերոյս, սկսաք դարձեալ զբոլոր մէջն բռեցուցանել եւ ծաղկել տալ եւս»[5]:

Էջմիածնի տաճարի նորոգմանը մեծ մասնակցություն էին ցուցաբերում Հնդկաստանի հայերը: 1787 թ. դեկտեմբերին գրված մի նամակից իմանում ենք, որ սուրաթցի Հոհանջան աղայի տված 700 ռուփիով նորոգվել է եկեղեցու պարիսպը[6]: Ղուկասը 1787 թ. դեկտեմբերին նվիրատու ջուղայեցի Մարգար Խալդարյանին (Բաղդադ) գրում է, որ սեղանատան համար «քարն եւ զայլ նիւթն պատրաստեցաք, ի գարնանն շինել տալոց եմք»[7]: Իսկ մահտեսի Նիկողոսին (Թոխաթ) 1790 թ. նոյեմբերին հայտնում է, թե ձմեռային սեղանատան վրա սկսել է արբատաշ քարերով կառուցել ամբարանոց, որը հարավային կողմից ունենալու է չորս լուսամուտ, իսկ արևելյան կողմից՝ մեկ մեծ լուսամուտ: Նա ձգտում էր 1790 թ. ավարտել շինարարությունը, բայց արշավանքների ու կռիվների պատճառով «ոչ լրացաւ շինուածն»: Բայց պատերն արդեն կանգնած են և «ծածկն լինելոց է Աստուծով ի գարնանն, որոյ նիւթքն ի պատրաստի են այժմ»[8]:

1788 թ. ապրիլի 24-ին բենկանցի մահտեսի Ստեփան ամիրային (Ադրիանուպոլիս) ու նրա յուրայիններին Ղուկասը տեղեկություն է ուղարկել այն մասին, որ նորոգել է Էջմիածնի տաճարի շրջապատի սալահատակը, փոխել պատերի արտաքին կողմի քարերը, հիմնովին վերանորոգել ամբարանոցը, հարավային կողմում եղած խցերը և մեծ դուռը՝ «արբատաշ քարամբք»: Նորոգված է նաև սեղանատունը՝ փոքր սրահի հետ միասին[9]:

Վերանորոգման որոշ աշխատանքներ հնարավոր է եղել իրագործել այլ վայրերում: Օրինակ, տեղեկություն կա Ղոշավանքի ու նրա պարսպի նո-

---

[3] Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4501, էջ 1042:
[4] Ձեռ. 4481, էջ 181բ:
[5] Ձեռ. 4501, էջ 963:
[6] Նույն տեղում, էջ 1347:
[7] Նույն տեղում, էջ 1342:
[8] Նույն տեղում, էջ 1564:
[9] Նույն տեղում, էջ 1564:

գոգման մասին, որն, ի դեպ, կատարվել է Մաղզբերդի Մահմադ բեկի նախաձեռնությամբ[10]:

1788 թ. փետրվարի 16-ին Կարսի մեծահարուստներից մեկին՝ Գևորգ աղային Ղուկասը գրում է, թե «Իսկ վասն խախտեալ տեղեացն եւ պարսպին Ղօշավանից, զոր Մահմատ բէկն Մաղզբերդու կամէր շինեցուցանել տալ եւ առաջնորդն նորին եւ այլք, ոչ յօժարէին առ այս կամսն տաճկին՝ պատճառելով, թէ ոչ գոյ դրամ»: Նա այնուհետև գրում է, թե առաջնորդից ահա երեք տարի է «ոչինչ եմք տեսեալ» և կարգադրում է՝ «յամաձայն լերուք ընդ վերոյ յիշեալ տաճկին եւ շինեցուսջիք»[11]:

Ղուկասի նամակներում տվյալներ կան այս մասին, որ մահմեդական մի քանի իշխողներ դիմում էին կաթողիկոսին, խնդրելով թափուր չթողնել իրենց տիրույթներում եղած վանքերի առաջնորդների պաշտոնը՝ հաստատման համար ներկայացնելով իրենց ընտրած անձանց թեկնածությունը: Այսօրինակ «հոգատարությունը» Հայ Եկեղեցու նկատմամբ թելադրված էր դիմողների շահերից: Նրանք քաջ գիտակցում էին, որ հոգևոր առաջնորդից զրկված համայնքը կամ անպարիսպ ու ավերված վիճակում գտնվող եկեղեցին պատճառ կդառնային իրենց եկամուտների մի զգալի մասն ապահովող հայ աշխատավոր հողագործների ցրման ու հեռացման, ուստի դրա դեմն առնելու համար նրանք հանդես էին գալիս իրենց համար այդքան անսովոր դերում:

Օգտվելով համեմատաբար դադարից ու խաղաղ վիճակից, շինարարական որոշ աշխատանքներ է սկսում նաև Երևանի Հուսեյն-Ալի խանը: Նա Երևան է հրավիրում Խոյի Ահմեդ խանի գլխավոր ճարտարապետ Միրզա Զաֆարին և հանձնարարում ամրացնել Երևանի բերդը և իրականացնել մի շարք կառույցներ: Շինարարությունը շարունակվում է նաև Ահմեդ խանի օրոք, որի պատճառով տուժում է Էջմիածինը: Երևանի խանն առանց այլևայլության տանում է Էջմիածնի վանքի համար աշխատող քարհատներին, և Ղուկասը չի կարողանում արգելք հանդիսանալ դրան: «Սակայն ի ծագիլ գարնանն մանուկ խանն մեր ի բերդն զմեծամեծ ապարանս հիմնարկեալ, զամենայն քարհատսն մեր տարաւ, որոնց հնար չեղաւ արգելոյ», հաղորդել է Ղուկաս Կարնեցին 1789 թ. սեպտեմբերին Եփրեմ վարդապետին[12]: Մինչ այդ (1789 թ. հունիսի 23-ին) Կ. Պոլսի նվիրակ Մինաս վարդապետին նա գրել էր. «յայսմ ամի շինարարութեանն մերոյ ձախորդութիւն եղեւ, վասն իշխողին զգործաւոր վարպետսն տանելոյ զիւր շինուածս շինեցուցանել, եւ մեք դժուարութեամբ հայթայթեմք վասն թերակատար մնացելոցն մերոց»[13]:

Այնուամենայնիվ Ղուկասի շինարարական թափը չի պակասում և շատ չանցած նա վերսկսում է Ս. Հռիփսիմեի զանգակատան շինարարությունը «Իսկեալայքն (փայտամածները—Վ. Գ.) կառուցեալ կային, եւ չէր թերակատար թողլի», գրում է նա Հոհանջան աղային (Սուրիապ) 1791 թ. դեկտեմբերի 31-ին[14]: Շինարարությունն ավարտվում է հուլիս ամսին[15]: Օգոստոսին

---

[10] Ձեռ. 4481, էջ 238բ:

[11] Նույն տեղում, էջ 238բ—239ա:

[12] Ձեռ. 4501, էջ 1516:

[13] Նույն տեղում, էջ 1405:

[14] Նույն տեղում, էջ 1718:

[15] Նույն տեղում: Էջմիածնի վանքի ծախսերի մատյանում 1791 թ. հունիսի 8-ին կատարված մի գրանցումից երևում է, որ Հռիփսիմեի վանքի զանգակատան շինարարությամբ

լրացնում են սեղանատան վերնահարկի պակաս մնացած տեղերը և «ապա ջանացաք ըստ խնդրոյն քո ձեռնարկել տալ ի վերնայարկս խցիցն»: Այնուհետև նույն նամակում խոսվում է կիսատ մնացած կառույցների և շինարարական ապագա ծրագրերի մասին (նոր խցերի և դպրոցի համար ամառային շենքի կառուցում)[16]:

Ղուկաս Կարնեցու շինարարական գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Էջմիածնի Մայր տաճարի պատերի և այուների նկարազարդումը, որը նա կատարել տվեց 18-րդ դարի հայ մեծանուն նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանին: Վերջինս այդ գործին ձեռնամուխ էր եղել դեռևս Սիմեոն Երևանցու օրոք, սակայն երկրի քաղաքական վիճակն այն ժամանակ այնքան էլ հարմար չէր՝ այդօրինակ աշխատանքը հաջողությամբ ավարտին հասցնելու համար, ուստի այն շատ թերի էր մնացել: Ղուկասը նախ Կ. Պոլսից և Զմյուռնիայից բերել է տալիս անհրաժեշտ ներկերը, նյութապես ապահովում Հ. Հովնաթանյանին, և վերջինս շարունակում է իր գործը: Տարբեր անձանց ուղղված իր մի շարք նամակներում Ղուկասը գրում է Հ. Հովնաթանյանի աշխատանքի ընթացքի և ի վերջո հաջողությամբ ավարտելու մասին:

Զնայած տաճարի նորոգման մասին կազմված վիմագիր արձանագրության մեջ, որը հիանալի պահպանված է մինչև հիմա, և որի վերծանությունը զետեղված է «Դիվանի» առաջին գրքում, ասվում է այն մասին, որ «Ի թուին ՌՄԼԵ (1786) ... զբոլոր մէջս սորին. որ անշքացեալ էր, նորապէս բոեալ ծաղկեցուցի»[17]: Բայց, ինչպես երևում է, նկարազարդման աշխատանքներն այդ ժամանակ դեռ ավարտված չէին, ուստի Հ. Հովնաթանյանը նորից է հրավիրվում Էջմիածին:

1786 թ. հունվարի 7-ին Կ. Պոլսի Նվիրակ Իսահակ վարդապետին ուղղված նամակից[18] իմանում ենք, որ Հովնաթանի աշխատանքը, նկարչի հիվանդության պատճառով, կանգ է առել: Ումմա խանի արշավանքի վտանգի պատճառով նա ևս մյուսների հետ Երևան է փոխադրվել և մնացել այնտեղ երեք ամիս. «Վարպետ Հովնաթանն յամառանս երկար հիւանդացեալ եւ ընդ մեզ յԵրեւան եւս կացեալ յերեք ամսաչափ ժամանակս խստիանեցաւ ի բանից: Այլ այժմ յարուցեալ ի հիւանդութենէն, զմնացեալ պատկերս մարգարէիցն նկարէ յօտայումն: Յետ որոց զայլ պատկերսն պարտի նկարել, մինչեւ ցջերմանալ եղանակին, յորում ի յեկեղեցւոջն ի վերայ բոանն զծաղիկս արասցէ»:

զբաղվել է Վանից հրավիրված քարհատ Պողոսը, որին տրվել են մի շարք նվերներ. «Քարհատ վարպետ Պողոսն մինչ սուրբ Հռիփսիմէի վանից զանգակատունն շինեալ աւարտի հասոյց, որոյ այսինչ խիլայ ետուք՝ Ա (1) բինիշ ինկլիզի լաւ չուխայ, Ա (1) շալ մօտ կապայ նոր, Ա (1) ֆիլամանկ գթակ՝ ղալամի մորթով, Ա (1) Շամու ալաճայ արխալուղ՝ քիչ հագած, ի յունիսի Ը (18)» (Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժին, Կթղկ. դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 148): Նույն փաստաթղթից երևում է, որ զանգակատան շինարարությանը մասնակցել են նաև խառատներ Պետրոսը և Մկրտիչը, որոնց ևս տրվել են նվերներ (մեկական կապա և գդակ) «վասն սուրբ Հռիփսիմէի զանգակատան իսկէլէին տրեցան այսոքիկ» (նույն տեղում, էջ 149): Քարհատ Պողոսը Էջմիածնից մեկնել է նոյեմբերի 28-ին, և այդ ժամանակ էլ նրան նվերներ են տվել (երեք հատ հագուստացու կարմիր մահուդից ֆես, սանր, սրբիչ, ցամքոց, արկղ, երեք հատ դանակ (նույն տեղում, էջ 149): Վանքի ծախսերի մատյանի տվյալներով այս ժամանակ Ղուկասը կառուցել է տալիս ջրաղաց և մի քանի քանքան (Կթղկ. դիվան, թղթ. 4, վավ. 1, էջ 365):

[16] Զեռ. 4501, էջ 1718:

[17] «Դիւան հայոց պատմութեան», նոր շարք, գիրք առաջին, էջ 35:

[18] Զեռ. 4481, էջ 181բ:

Նա գրում է, որ «յայս աւուրսն» պետք է այան ծաղիկները (նկարները) պատվիրի. «զի աշակերտացն ի վերայ կտաւոց առնել տացէ՝ օժանդակութեամբ իւրով: Այժմոյս աւարտեցեալ տեղիքն են՝ մեծ սեղանն եւ բոլոր իսկ արեւելեան որմն եւ գօտին եւ կամարքն, եւ առաստաղն ըստ հարկաւոր տեղեացն, եւ սուրբ Յովհաննիսի եւ սուրբ Ստեփաննոսի սեղանքն: Եւ մնացեալքն են մեծ կաթուղիկէի մէջն՝ սիւնքն, եւ հարկաւոր պատկերք ոմանք, զորս թէ Աստուած յաջողեսցէ, նկարեցուցաք»[19]:

Ինչպես երևում է, Հովնաթանն Էջմիածին էր բերել իր աշակերտներին: Նրանցից մեկի՝ Հովհաննեսի անունը հիշվում է Թիֆլիսի առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետին և գործակալ Տեր Ղազարին 1786 թ. մայիսի վերջին ուղղված նամակում[20]: 1786 թ. մարտի 20-ին Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին գրում է, որ «զլաճուարթ շատ ունիմք, բայց Յովնաթանն բանեցուցանէ, զի որմոց և պատկերաց ձեռնտու են և ոչ թղթոյ»: Նա էլի է պատվիրում լաճուարդ[21]: Կ. Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին 1786 թ. մայիսին գրած մի նամակից երևում է, որ Հովնաթանն աշխատել է իր չորս աշակերտների օգնությամբ՝ «Յովնաթանի զմիւս աշակերտն ևս բերել ետուք ի Թիֆլիզու, որով եղեն չորեքին»[22]:

Այնուհետև Հովնաթանը վերադարձել է Թիֆլիս: 1787 թ. մարտի 8-ին Ղուկասը Երևանից նամակ է գրել Հովնաթանին. «զի ելեալ եկեսցէ Բ (2) աշակերտօքն՝ Յովհաննիսիւն եւ Յակոբաւն»[23]: Իսկ Թիֆլիսի առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետին և գործակալ Ղազարին հանձնարարում է նամակը տալ նրան «եւ օր մի յառաջ յղեսցեն առ մեզ Բ (2) աշակերտօքն, եւ եթէ հարկաւորիցի աշակերտացն դրամ, տաջիք»[24]: Մայիս ամսին գրված մի նամակից իմանում ենք, որ Հովնաթանը այն ժամանակ դեռևս Թիֆլիսում էր: Կաթողիկոսը գրել է. «Վասն պարոն Յովնաթանին, եթէ յայսմ ամսոջ գալոց է, յոյժ բարւոք, իսկ թէ ոչ, այլեւս մի գայցէ»[25]:

Մեզ որոշակի հայտնի չէ, թե ե՞րբ է Հովնաթանը կրկին եկել Էջմիածին: 1788 թ. հոկտեմբերին Ղուկաս Կարնեցու գրած մի նամակից (ուղղված Զմյուռնիայի առաջնորդ Գալուստ վարդապետին) երևում է, որ Հովնաթանը Էջմիածնում է և շարունակում է վանքի նկարազարդման գործը. «Ի յառաստաղէն մինչեւ ի յորմոց և սեանց այն տեղին, ուստի զյատակն մի մարդոյ հասակի մնայ, բոլորապէս զարդարել ետուք խորհրդաւոր պատկերօք և վայելուչ ծաղկմամբք՝ հանդերձ մեծ սեղանի մարմարոնեայ դիմօքն և սուրբ իջման տեղեաւն, և Գ (3) դրամքքն և գաւթիւն, որ այլ պակաս չմնաց, եւ ահա զՅովնաթանն արձակեմք գնալ ի տուն իւր»[26]:

Որմնանկարչությունն ավարտվել է 1788 թ. աշնանը՝ «Յաշնանս զսուրբ տաճարին ծաղկեցումն աւարտեալ, զվարպետ Յովնաթանն արձակեցի ի տան իւր»[27]: Բայց գործը լիովին ավարտված չէր և պետք է շարունակվեր:

---

19 Ձեռ. 4481, էջ 181բ:
20 Նույն տեղում, էջ 181ա:
21 Ձեռ. 4501, էջ 1050:
22 Նույն տեղում, էջ 962:
23 Ձեռ. 4481, էջ 201ա:
24 Ձեռ. 4481, էջ 200բ:
25 Նույն տեղում, էջ 205բ:
26 Ձեռ. 4501, էջ 1177:
27 Նույն տեղում, էջ 1186:

1789 թ. ամռանը Երևանի խանի հրավերքով Հովնաթանն իր երկու որդիների հետ միասին գալիս է Երևան և օգոստոսի 18-ին այցելում Էջմիածին: «Յովնաթան ծաղկպարն ըստ խնդրոյ խանին մերոյ, որ եկեալ էր, եկն ի սուրբ Աթոռս ուխտ, աջահամբոյր եւ ընդ Յակոբ և Մկրտիչ տղային իւրոյ՝ Դ (4) ոսկի ի յօգոստոսի 18»[28]: Ըստ երևույթին նրան հանձնարարվելու էին Երևանի նորակառույցների ներքին նախշազարդման աշխատանքները, բայց, ինչպես հայտնի է, դրանից մի քանի օր առաջ (օգոստոսի 12-ին) զինված ընդհարումներ սկսվեցին Երևանի խանի և Բայազետի փաշայի միջև: Երևանցիները հարձակվել էին Բայազետի գյուղերի վրա, բայց փաշայի զորքերը թիկունքից հարվածելով, պարտության էին մատնել նրանց: Օգնություն ստանալով նախիջևանի խանից, Երևանի խանը՝ Մահմեդը, կրկին արշավում է դեպի Բայազետ[29]: Այս պայմաններում նա, բնականաբար, հնարավորություն չուներ զբաղվելու շինարարական աշխատանքներով, ուստի Հովնաթանին ետ է ուղարկում:

«Յովնաթանն,—կարդում ենք վանքի ելից մատյանում,—որ ըստ խընդրոյ խանին Երեւանայ եկեալ էր, որ պատկեր նկարեսցէ, խանն մուրախասէր արած, թէ գլուխս ղալմաղալ է, որոյ ի դառնալն, որ գնալոց էր ի Թիֆլիզ, ետուք Բ (2) գազ ֆիլամանկ, Ա (1) չախու եւ Ա (1) մահրամայ: Իւր տղային՝ գազ եւ կէս մահուտ, չախու եւ մահրամայ: Յակոբին՝ Ա (1) Շամու ալաճայ, չախու եւ մահրամայ: Ի յօգ. 29»[30]:

1790 թ. հունվարի վերջերին Ղուկասը նամակ է գրում Հովնաթանին և առաջարկում նկարել տաճարի մնացած պատկերները. «Եթէ կամեցիս, եկեսցես ի սուրբ Զատկին ի սուրբ Աթոռս՝ հանդերձ որդւով քով Մկրտչիւն ի նկարումն այնց: Իսկ եթէ ոչ, զչափսն նոցա յղեսցուք յայդր առ քեզ, զի նկարեսցես զայնոսիկ և յղեսցես ի սուրբ Աթոռս առ մեզ»[31]:

Պայմանի համաձայն Հովնաթանը Էջմիածին է գալիս գարնանը և պետք է կարծել, որ կատարում է կաթողիկոսի հանձնարարությունը: Նա եկել էր Մկրտիչ որդու հետ և ապրիլի 16-ին լինելով Էջմիածնում, տվել էր աջահամբույր՝ չորս ոսկի[32]: Հովնաթանի այս նոր այցելության մասին հիշատակված է Թիֆլիսի առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետին և գործակալ Տեր Ղազարին հասցեագրված Ղուկասի 25 ապրիլի 1790 թվակիր նամակում[33]:

1792 թ. աշնանը Հովնաթան Հովնաթանյանը դարձյալ Էջմիածնում էր: Ելից մատյանի համառոտ արձանագրության վկայմամբ, նա մի պատկեր էր արել Ծողակաթի վանքի համար, և նրան վճարել էին 13335 դիրամ՝ «Պատկեր մի առաք ի վարպետ Յովնաթանէն վասն սուրբ Ծողակաթի վանից խաչկալին, գինն ետուք ԺԳՌԳՃԼԵ (13335) դ[իրամ] ի սեպ[տեմբերի] 6»[34]:

Պետք է ենթադրել, որ նա եկել էր կատարելու Երևանի խանի հանձնարարած աշխատանքը: Հաջորդ գրանցումից երևում է, որ նոյեմբերի 14-ին նա Էջմիածնում էր, և նրան տրվել են մի շարք նվերներ՝ կտորեղեն,

---

[28] Կթղկ. դիվան, թղթ. 5, վավ. 38, էջ 52:

[29] **Վ. Ռ. Գրիգորյան,** Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780—1800), Երևան, 1958, էջ 137:

[30] Կթղկ. դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 284:

[31] Ձեռ. 4481, էջ 313ա:

[32] Կթղկ. դիվան, թղթ. 5, վավ. 38, էջ 58:

[33] Ձեռ. 4481, էջ 319ա:

[34] Կթղկ. դիվան, թղթ. 4, վավ. 1, էջ 436:

դանակներ, սրբիչներ՝ «Ա (1) ֆիլամանկ, Բ (2) գազ կարմիր շալ, Բ (2) չախու, Բ (2) մահրամայք»[35]:

Ղուկաս Կարնեցու նամակներից տեղեկանում ենք, որ Էջմիածնի դըպրոցը շարունակում էր գործել, որտեղ սովորելու էին գալիս ոչ միայն մոտակա վայրերից, այլև Կ. Պոլսից, Զմյուռնիայից և Արևմտյան Հայաստանի զանազան բնակավայրերից: Ելից և մտից մատյաններն ուշագրավ նյութեր են պարունակում աշակերտների կազմի, նրանց նյութական ապահովման, վարժապետների և այլ հարցերի մասին: Վարժապետներ հիշվում են երկու հոգի՝ Մարգար վարդապետը (1786, 1791, 1792 թթ.)[36] և Նիկողայոս վարդապետը (1787—1789 թթ.)[37]: Աշակերտների թիվը, նախորդ տարիների համեմատ, չէր նվազել: Եթե 1785 թ. ընդամենը 29 հոգի էին[38], այդքան էլ կային 1786 թ. հունվարի 5-ին, երբ Նոր տարվա կապակցությամբ նրանցից յուրաքանչյուրին տրվել է մեկական աբասի[39]: Այդ նույն կապակցությամբ վարժապետներին սովորաբար տալիս էին 2000 դիան[40]: 1787 թ. աշակերտների թիվը պակասում է երեքով՝ մնում են 26-ը[41], իսկ 1788 թվականին՝ 27 հոգի էին[42]: Այնուհետև նրանց թիվն աստիճանաբար նվազում է՝ 1789 թ. 24 աշակերտ[43], 1790 թ., 25[44], 1791 թ.՝ 20[45], իսկ 1792 թ. փետրվարին՝ 23[46]:

Դժբախտաբար, բացակայում են տեղեկություններ ուսման դրվածքի և դասավանդված առարկաների մասին: Ավարտողները մեծ մասամբ համալրում էին վարդապետների շարքերը և զանազան պաշտոններ ստանձնում վանքի ներսում, կամ էլ որպես նվիրակներ ուղարկվում տարբեր երկրներ: Մեզ են հասել նրանց ձեռքով գրված բազմապիսի նյութեր (նամակներ, արձանագրություններ, գրանցումներ ելից և մտից մատյաններում և այլն), որոնք վկայում են նրանց գրագիտության բավական բարձր մակարդակի, շարադրման մեջ վարպետության հասնելու մասին: Էլ չենք խոսում գրագիրների վերաբերյալ, որոնք հաջողությամբ կատարում էին վանքի գրասենյակային ողջ ծառայությունը: Վերջիններս 1788 թ. սկզբների տվյալներով ընդամենը վեց հոգի էին (Հակոբ, Աստվածատուր, Անդրեաս, Թադեոս, Հակոբ և Հովհաննես վարդապետներ)[47]:

Դպրոցում, անշուշտ, դասավանդվել է կրոն, հոգևոր երաժշտություն, քերականություն, պատմություն և այլն: Ելից մատյաններից տեղեկանում ենք, որ տոն օրերին՝ Նոր տարուն, բարեկենդանին և Վարդանանց տոնին, Վեհարանի բակում կամ կալերում վարժարանի աշակերտները մասնակցում էին հայկական ըմբշամարտի՝ կոխի մրցումներին: Մասնակիցների թվում հիշատակվում են նաև վանքի հրացանակիրները, Վաղարշապատի երիտասարդները և վանք ընդունված նորեկները, որոնց մասին գրում են «խցի

---

35 Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 300:

36 Նույն տեղում, թղթ. 4, վավ. 1, էջ 342, 413, 428:

37 Նույն տեղում, էջ 359, 376, 386, 399:

38 Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 117:

39 Նույն տեղում, թղթ. 4, վավ. 1, էջ 342:

40 Նույն տեղում, էջ 342, 360, 386, 399, 413:

41 Նույն տեղում, էջ 360:

42 Նույն տեղում, էջ 373:

43 Նույն տեղում, էջ 386:

44 Նույն տեղում, էջ 399:

45 Նույն տեղում, էջ 413:

46 Նույն տեղում, էջ 428:

47 Նույն տեղում, էջ 373:

տղաներ»: Որպես կանոն «կոխ բռնողաց» փող էին նվիրում և այդ մասին կատարում գրանցում ելից մատյանում[48]: Հետաքրքրական է, որ մրցումների ժամանակ սովորություն է եղել նաև հանդիսականներին ներկայացնել զոմեշների կռիվներ, և ելից մատյանում բարեխղճորեն գրանցվել են այդ կապակցությամբ տրված պարգևները. «Իսկ գոմէշ կռուացնելոյ աղագաւ ետու Զ (6) ապասի» (1786 թ. փետրվար)[49]. «Իսկ վասն գոմէշ կռուացնելոյն՝ ԱՌ (1000) [դրամ] ...» (1792 թ. փետրվար)[50]:

Մի գրանցումից էլ տեղեկանում ենք յուրօրինակ մի համերգի մասին, որ կազմակերպել էին բարեկենդանի ժամանակ. «Ատուաձատուր, Անդրէաս եպիսկոպոսաց, Յովսէփ վարդապետին քեռւրանպաշոյ, Թադէոս, Յակոբ եւ Յովհաննէս վարդապետաց ետու Բ Բ (2-ական) հազար դրամ, Զաքարիա և Փիլիպպոս սարկաւագաց, Գալուստ եւ Բարսեղ դպրաց ետու Ա Ա (1-ական) հազարդրամեան՝ մինչ տաղ ասացին առաջին սրբազանին Վեհապետին Բարեկենդանի յետի երեկոյին, ամսոյս 3 [1790 թ. փետրվար]»[51]:

Այսպիսի փոքրիկ ուրախություններ էլ էին լինում հայ հոգևորականների համար այն դժվարին, ծանր ժամանակներում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Էջմիածնի դպրոցը գիշերօթիկ էր, և վանքն ապահովում էր սաների բոլոր կարիքները: Ելից մատյաններում գրանցումներ կան վարժարանի տղաներին հագուստներ ու սպիտակեղեն տալու մասին: Օրինակ, 1786 թ. «վարժատան ԻԶ (26) տղայոց տրուել է 29 գդակ, 26 արխալուղ, երկուական շապիկ, երկուական ոտաքշոր, տասնու շալ, տասներեք աբա»[52]: 1787 թ. համար նշվում է, որ «վարժատան ԻԶ (26) տղայոց բոլոր շորեղենս ետու»[53]: Եվ այդպես ամեն տարի[54]:

Մատյանների մեջ գրանցված են այն գումարները և հագուստեղենը, որ տրվել են վարժապետներին: 1786 թ. հունվարի 5-ին գրվել է. «Լեւետիս ետու վարժապետ Մարգար վարդապետին՝ ԲՌ (2000) դրամ[55]: 1787 թ. հունվարի 5-ին՝ «Աւետիս ետու վարժապետ Նիկողայոս վարդապետին՝ ԲՌ (2000) [դրամ]»[56]:

Դրանից հետո էլ ամեն տարի որպես ավետիս կամ հենց այնպես վարժապետներին տրվել է 1000 կամ 2000 դրամ[57]:

Վարժատան նկատմամբ մշտապես ուշադրության և հոգատարության մասին է վկայում այն իրողությունը, որ դպրոցն ունեցել է իր մրգատու այգին: Ելից մատյանում 1789 թ. հուլիսի 4-ին գրանցված է 1000 դրամի նվերը, որ տրվել է այդ այգուց միրգ բերող Փիլիպպոս սարկավագին. «Վարժապետ Նիկողայոս վարդապետն ի վարժարանի բաղջայէն միրք էր յղեալ, բերող սարկաւագ Փիլիպպոսին ետու Ռ (1000), ամսոյս 4»[58]:

---

[48] Նույն տեղում, էջ 343, 374, 400, 428:
[49] Նույն տեղում, էջ 343:
[50] Նույն տեղում, էջ 428:
[51] Նույն տեղում, էջ 401:
[52] Նույն տեղում, էջ 122:
[53] Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 129:
[54] Նույն տեղում, էջ 132, 144, 156, 158:
[55] Նույն տեղում, թղթ. 4, վավ. 1, էջ 342:
[56] Նույն տեղում, էջ 359:
[57] Նույն տեղում, էջ 386, 399, 400, 413, 428:
[58] Նույն տեղում, էջ 392:

Էջմիածնի բարերարներից Հովհաննջան աղան, որ ապրում էր Հնդկաստանի Սուրաթ քաղաքում, 1791 թ. դեկտեմբերի 31-ին նամակ էր գրել Ղուկասին և ի միջի այլոց առաջարկություն արել Ս. Գայանե վանքում մի վարժապետ պահել՝ «ուսուցիչ արտաքնոց գրեանց, որ թէ աստուստ խնդրոլաց եւ թէ յայլուստ եկողաց՝ թէ վանական իցեն եւ թէ աշխարհական, անխնայօրէն դաս ասացէ եւ այլն»: Նա իր վրա է վերցնում ծախսերը՝ տարեկան 500 ռուփի[59]: Այդ առաջարկությունն արժանանում է Ղուկասի հավանությանը: Հովհաննջանին նա գրել է հետևյալը. «Զորս իմացաք եւ յոյժ հարկաւոր եւ մեծավարձ համարելով զկամեցեալսդ, հաւանեալ հաճեցաք: Եւ զի ստիպեալ եւս էիր, թէ շուտով ի գլուխ տարցես, վասն որոյ գրեցաք ի մեծն Պօլիս եւ բերել ետուք անտի վարժապետ տիրացու Թէոդորոս սարկաւագն»[60]:

Մեզ հայտնի չէ, թե ի՞նչ եղավ հետագայում, բացվե՞ց արդյոք այդ յուրօրինակ դպրոցը: Բոլոր դեպքերում ուշագրավ է Ղուկաս Կարնեցու միանգամայն դրական վերաբերմունքը լուսավորական գաղափարներով տարված Հովհաննջանի այս կարևոր առաջարկությանը:

Պարբերաբար կրկնվող պատերազմների ու արշավանքների պայմաններում նախ և առաջ վտանգվում էին ճանապարհները, դադարում էր հաղորդակցությունը բնակավայրերի միջև, կանգ էր առնում առևտուրը: Բայց և այնպես, օգտվելով ստեղծված հնարավորություններից, նվիրակները կարողանում էին մեկնել իրենց նշանակված թեմերը և այնտեղից ապահովում էին ստացված գումարների և հավաքված կամ գնված ապրանքների առաքումը Էջմիածին: Նաև այս կապակցությամբ կաթողիկոսը աշխույժ նամակագրություն ուներ նրանց հետ, պարբերաբար հավաստում էր ուղարկված ապրանքների ստացումը և անում նոր հանձնարարություններ: Այդ ամենի շնորհիվ այժմ հնարավոր է լավ պատկերացում ստանալ Էջմիածնի վանքի նվիրատվական եկամուտների և ներմուծված ապրանքների մասին:

Շրջակա վայրերից, հատկապես թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանից, վանքը մշտապես որպես մատաղացու մեծ քանակությամբ անասուններ էր ստանում: Ցավոք, թվական տվյալներ չկան, և մենք հնարավորություն չունենք խոսելու անասունների քանակի մասին, բայց եղած որոշ տեղեկություններ թույլ են տալիս ասելու, որ այդ ձևով հավաքված անասունների թիվը փոքր չի եղել: Այսպես, 1789 թ. Ուշքիլիսայի կողմերից ստացվում են մատաղացու անասուններ և պարզվում է, որ ճանապարհին նրանց մի մասն անհետացել է, ըստ երևույթին գողացել էին. «Իսկ վասն մատաղացու անասանոցն, եթէ ԱՃԾ (150) պակասեալ էր ի նոցանէ ի բերելն, ոչ գիտեմք յորոց է՝ յոչխարաց, թէ ի սեւատաւարաց, մինչ իմացուք գրելոց եմք» (Ուշքիլիսայի առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետին 1789 թ. հոկտեմբերին գրած նամակից)[61]: Եթե միայն անհետացածները 150 էին, ուրեմն մնացածները պետք է մի քանի անգամ ավելի լինեին: Ի դեպ, անասունների անհետացումները ճանապարհին սովորական բան էին: Էջմիածնում գերադասում էին, որ ուղարկված անասունները լինեին ոչխարներ ու տավար (ըստ երևույթին եզներ): Լծկան անասունների կարիքը մեծ էր: Պահպանվել է կաթողիկոսի մի կարգադրությունը մատաղացու անասունները լծկանների հետ փոխելու մասին: Որպես մատաղացու

---

[59] Զեռ. 4482, էջ 1728:

[60] Նույն տեղում:

[61] Զեռ. 4481, էջ 304ա:

հավաքված անասունների ձմեռումը կազմակերպելը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ, ուստի կաթողիկոսը երբեմն հանձնարարում էր պահել անասունները մինչև գարուն ու հետո ուղարկել:

Ի՞նչ էր ներմուծում Էջմիածնի վանքը: Նախ նշենք, որ մատաղացու հավաքող նվիրակները նաև յուղի և պանրի հավաքման առաջադրանք ունեին և այդ պատճառով երբեմն կոչվում էին յուղահավաքներ:

Մատաղացու անասուններից բացի, վանքը հավատացյալներից որպես նվեր ստանում էր կովեր, գոմեշներ, ավանակներ: Նամակներում տեղեկություններ կան շինարարական աշխատանքների համար շինանյութեր՝ գերաններ, տախտակներ ու երկաթ ձեռք բերման մասին: Դրանք բերվում էին Կարսի ու Կարինի (երկաթը) կողմերից: Բացի այդ, Կարսից բերում էին նաև գարի, հացահատիկը կալսելու գործիքներ՝ կամեր, որոնք Ղուկասի նամակներում անվանված են կամնասայլեր, սայլի ակներ, ձիթապտուղ, ձիթապտղի յուղ, թուզ, փոքրիկ արկղիկներ, ժամացույցներ: Ուշքիլիսայից՝ տիկերով յուղ: Կարինից ստանում էին հագուստեղեն, կանթեղներ, զմուռս, պաքսիմատ, լիմոն, Ագուլիսից՝ ջրաղացի քար, Հալեպից՝ կանթեղների ու զանգերի պարաններ, Խոյից՝ մարմարի քարեր, Նոր Ջուղայից՝ գորգեր: Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի, Կարինի, Հնդկաստանի ու Ռուսաստանի նվիրակներին ու առաջնորդներին հաճախ էր հանձնարարվում վանքի կարիքների համար ձեռք բերել տարբեր տեսակի ու զանազան գույնի կտորեղեն: Բերում էին ջահեր, բուրվառներ, զենք (ատրճանակներ), ինչպես նաև պատրաստի հագուստեղեն՝ չուխաներ, ժամաշապիկներ, քուրքեր: Կանոնավոր կերպով, գլխավորապես Վրաստանից, ստանում էին մոմեր: Տեղեկություն կա այն մասին, որ Վրաստանից բերում էին նաև սոսինձ (ձկան թութխալ):

Մայր տաճարի որմնանկարների աշխատանքը հաջողությամբ առաջ տանելու համար մեծ կարևորություն ուներ Հովնաթանին ժամանակին բարձրորակ ներկերով ապահովելը: Այդ բանը կատարվում էր Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի նվիրակների միջոցով: Այնտեղից ստանում էին նաև տպագրական թուղթ, արծաթե ջահեր, դեղորայք, հեռադիտակներ, ակնոցներ, ժամացույցներ, սաներեր, ձկան խավիար (նշված է՝ ձկան հավկիթ), հոլանդական պանիր (Մարդամու պանիր), հոլանդական շաքար, լիմոն և այլն:

Կաթողիկոսը Թոխաթից բերել է տալիս վրանի կտոր և վանքի ճաշարանի համար մեծ քանակությամբ ամանեղեն ու պատառաքաղներ (շիմշիր դըքալներ): Թավրիզից ստանում էին քիշմիշի չամիչ, բադամ, Բրուսայից՝ շուրջառներ, Կեսարիայից՝ սուջուխ, Աշտարակից՝ գինի և այլն: Նամակներից մեկում շնորհակալություն է հայտնվել Երուսաղեմի պատրիարքին, որը Էջմիածին նվեր էր ուղարկել մեկ արկղ օճառ: Աստրախանից ուզում էին բերել պատրաստի չուխաներ, բայց այնտեղ չկային դրանցից, ուստի բերել են տալիս Մոսկվայից:

Իսկ ի՞նչ էին արտահանում Էջմիածնից: Այդ մասին էլ շատ տեղեկություններ կան նամակներում: Շրջակա վայրերի իշխողներին, հոգևոր առաջնորդներին և այլ անձանց պարբերաբար ուղարկում էին այն ապրանքներից ու մթերքներից, որոնցից շատ ունեին Էջմիածնում: Դրանք էին՝ բամբակ, բրինձ, գինի, օղի, բադրջան, սոխ և քացախ: Կաթողիկոսը հատկապես վրաց թագավորական տան անդամներին ու մահմեդական իշխողներին նվիրում էր ժամացույցներ ու կտորեղեն: Ժամագործի հարցը դեռ լուծված չէր, ուստի վերջիններս երբեմն փչացած ժամացույցները վերադարձնում

էին կաթողիկոսին, և նա էլ նորոգման համար ուղարկում էր դրանք Կ. Պոլիս:

Չնայած քաղաքական խառը վիճակին և դրա հետևանքով ճանապարհների անապահովությանը, չէր կտրվում Էջմիածին եկող ուխտավորների հոսանքը: Առաքված նամակներից երևում է, որ քննարկվող ժամանակում ուխտավորներ էին գալիս ոչ միայն մոտակա վայրերից, այլև Խարբերդից, Կեսարիայից, Կ. Պոլսից, նույնիսկ Ռուշչուկից (այժմ քաղաք Ռուսե, Բուլղարիա) ու Նոր Նախիջևանից: Հ. Արղությանին հասցեագրված մի նամակից (1 մայիսի 1788 թ.) երևում է, որ 1787 թ. Էջմիածին էին ժամանել ուխտավորներ Նոր Նախիջևանից, որոնք ուզում էին գնալ Մշո Ս. Կարապետ վանք, բայց դա ճանապարհների վտանգավոր լինելու պատճառով նրանց չի հաջողվում[62]: Նոր Նախիջևանցիների ժամանման իրողությունն, անշուշտ, շատ հետաքրքրական է: Վերջիններս ընդամենը 8 տարի առաջ էին գաղթեցվել Ղրիմից և սկզբում հայտնվել էին ծանր կացության մեջ: Բայց այդ մի քանի տարվա ընթացքում նյութապես այնպես էին ամրապնդվել, որ իրականացրել էին Հայաստան ուխտի մեկնելու ոչ միայն դժվարին, այլև մեծ ծախսեր պահանջող ուղևորությունը:

Հետագա տարիների նամակներից երևում է, որ դարձյալ ուխտավորներ էին եկել Նոր Նախիջևանից և Ռուշչուկից:

Ուխտավորները ոչ միայն իրենք էին ընծաներ տալիս, այլև բերում էին իրենց համաքաղաքացիների նվիրաբերած դրամն ու թանկարժեք իրերը: Որպես կանոն, կաթողիկոսը բոլոր նվիրատուներին օրհնության և շնորհակալության նամակներ էր տալիս, որոնց մեջ անպայման հիշվում էին նվիրատրված առարկաները և դրամը:

Նվիրակների, ինչպես և յուղժողովարարների ու մոմաժողովողների հավաքած կամ գնած մթերքներն ու ապրանքները քարավաններով, և եթե հեռավորությունը մեծ չէր, հատուկ այդ նպատակով ուղարկված ուղտերով տեղափոխում էին Էջմիածին: Իսկ դրամական առաքումների համար, նվիրակի տեղում մնալու դեպքում, կիրառվում էր վաղուց ի վեր մշակված շատ վստահելի միջոց: Հեռավոր վայրեր մեկնող անձինք կամ իրենց բնակավայրերը վերադարձող ուխտավորները, Երուսաղեմի նվիրակները և ուրիշներ, որոնք ճանապարհների ստույգ վտանգներից խուսափելու համար նպատակահարմար չէին գտնում դրամական մեծ գումարներ ունենալ իրենց մոտ, Էջմիածնում տալիս էին դրանք կաթողիկոսին, վերցնում ստացական (ղապզ), որով տեղերում ստանում էին իրենց հանձնածի համարժեքը: 1787 թ. մի նամակում, օրինակ, խոսք կա այդպիսի դրամական մի գործարքի մասին, որ կատարվել է Երուսաղեմում նվիրակ Գևորգ վարդապետի հետ: Վերջինս հանձնում է 3000 ղուռուշ՝ Կ. Պոլսում ետ ստանալու և Երուսաղեմ ուղարկելու պայմանով[63]: Հետաքրքրական է, որ Գևորգ վարդապետը «զայլեւս դրամս կամէր տալ», բայց կաթողիկոսը չի վերցնում՝ «արտաքոյ ի պատրաստի դրամ չունենալով»: Մեկ այլ օրինակ. 1788 թ. հունվարին Վանեցի քարհատ Գասպարը 12 թուման է հանձնում կաթողիկոսին, իսկ վերջինս նամակ է գրում Վանում նվիրակ Աստվածատուր վարդապետին և կարգադրում 12 թուման հանձնել Գասպարի եղբայր Պողոսին[64]:

---

[62] Ձեռ. 4501, էջ 1169:

[63] Ձեռ. 4501 էջ, 1006—1008:

[64] Ձեռ. 4481, էջ 237բ:

Դրամական հաշիվներից, առք ու ծախքին վերաբերող գրագրություններից կարելի է լավ պատկերացում ստանալ, թե՛ տեղական, և թե՛ այլ վայրերում շրջանառության մեջ եղած դրամների, նրանց գնողունակության, տարբեր դրամական միավորների իրական արժեքի, ինչպես և ապրանքների ու մթերքների գների մասին: Նամակների մեջ երբեմն դրամների մասին տրվում են ուշագրավ բացատրություններ: Այսպես, 1783 թ. հուլիսի 16-ին ռուսահայոց առաջնորդ Հ. Արղությանին հղված նամակում խոսք կա այն մասին, որ վերջինս ուղարկել է 50 թուման և գրել այդ մասին իր նամակում՝ նշելով, թե այն հավասար է 100 հունգարական ոսկու (մաճար ոսկի): Իր կողմից Ղուկասը բացատրում է, որ հունգարական ոսկին Էջմիածնում «Ե (5) ղուռուշով անցանի»[65]: Եթե 50 թումանը հավասար էր 100 հունգարական ոսկու (1 թումանը՝ 2 ոսկու), իսկ մեկ ոսկին անում էր 5 թուրքական ղուռուշ, ապա նախորդ նամակներից մենք արդեն գիտենք, թե ի՞նչ կարելի էր գնել մեկ թումանով կամ մեկ ղուռուշով, քանի՞ դիանն էր հավասար մեկ թումանի (1000), և ղուռուշը որքա՞ն դիան կարող էր արժենալ: Մի խոսքով, անհրաժեշտության դեպքում ուսումնասիրողները կարող են որոշել դրամների արժեքը, նրանց հարաբերությունները միմյանց հետ և գնողունակությունը:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ապրանքների և մթերքների գների մասին եղած տեղեկությունները: Օրինակ, 1786 թ. սկզբի տվյալներով գարու մեկ սոմարը (1 սոմարը հավասար էր 10 լիտրի, իսկ 10 սոմարը՝ մեկ խալվարի) արժեր 5 ղուռուշ[66]: 1787 թ. գարու գինը չէր փոխվել, դարձյալ սոմարն արժեր 5 ղուռուշ, իսկ ցորենի սոմարը՝ 8 ղուռուշ[67]: 1789 թ. Կարինի Խալիլ փաշային վաճառել էին 600 լիտր բրինձ՝ ստանալով 150 ղուռուշ[68]: Բրնձի մեկ սոմարն, ուրեմն, արժեր 2,5 ղուռուշ, քանի որ 600 լիտրն անում է 60 սոմար:

Ըստ ելից մատյանների տվյալների, յուրաքանչյուր ուղտի արժեքը 220 ղուռուշ էր: 1788 թ. 1132 ղուռուշով գնել էին 15 ժամացույց, 10 դաստա վարաղ և մեկ օզմա թուղթ[69], իսկ երկու տարի անց՝ 1790 թ., ավելի պակաս գումարով՝ 1088 ղուռուշով, գնել էին 13 ժամացույց, 6 հեռադիտակ, 41 հատ սրբիչ և 20 օզմա թուղթ[70]:

Անտիպ նյութերի մեջ են մի շարք ժողովարարական կոնդակներ, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում այն ծանր կացության մասին, որոնց մեջ դեպքերի բերումով հայտնվել էին ոչ միայն անհատ անձինք, այլև կրոնական հաստատություններ՝ վանքեր ու եկեղեցիներ, և որոնց օգնություն հասցնելու համար անհրաժեշտություն էր առաջացել հանգանակության կոչ անող նամակներ հասցեագրել այլևայլ վայրերում ապրող հայ բնակչությանը: Ժողովարարական կոնդակներ են տրվել նաև պարտքի տակ ընկած, հարազատներին փրկագնելու մեկնող կամ էլ ուխտագնացության նպատակով ճանապարհ ընկած մի քանի վրացիների, որոնց համար, ինչպես նախկինում, միջնորդել էին վրաց պետության բարձրաստիճան անձինք կամ թագավորական ընտանիքի անդամները:

---

[65] Զեռ. 4501, էջ 150ց:
[66] Զեռ. 4481, էջ 170ա:
[67] Նույն տեղում, էջ 417ա:
[68] Նույն տեղում, էջ 305բ:
[69] Նույն տեղում, էջ 259ա—259բ:
[70] Նույն տեղում, էջ 328բ:

Նոր Ջուղայի պատմությամբ զբաղվողներին անշուշտ կհետաքրքրի Ղուկասի 1787 թ. սեպտեմբերի ժողովարարական կոնդակը, հասցեագրված հնդկահայերին: Այնտեղ ասվում է, որ առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետի մահից հետո Ս. Ամենափրկիչ վանքի միաբանները, Նոր Ջուղայի ու շրջակայքի ժողովուրդն ու իշխանները Հակոբ վարդապետին ընտրել էին իրենց առաջնորդ և խնդրել՝ հաստատել: Միաժամանակ բազմակնիք մի նամակ էին հղել՝ նկարագրելով «զողորմելութիւնս իւրեանց եւ զաղքատութիւն սրբոյ վանիցն, եւ զտանցն եւ զմլքից ի ձեռս այլազգեաց անկանիլն եւ ոմանց եւս ի գրաւի եդեալ գոլն եւ զայլ թշուառութիւնս ծանուցանելով» և խնդրել հընդկահայերին ուղղված ժողովարարական նամակ[71]:

Նման ծանր վիճակի մեջ է եղել Վանա լճի Կտուց կղզու վրա գտնվող Ս. Կարապետ վանքը, որի վանահայր Գասպար վարդապետին 1787 թ. օգոստոսին տրվել է ժողովարարական կոնդակ[72]: Խիստ օգնության կարիք է ունեցել նաև Հավլաբարի Ծիրանավոր կոչված Ս. Աստվածածնի անապատը, որի շինության համար կաթողիկոսը 1788 թ. դեկտեմբերի 16-ին ժողովարարական կոնդակ է հասցեագրել Թիֆլիսի, Գորիի և Կախեթի հայերին[73]: 1791 թ. մարտին ժողովարարական կոնդակ է տրվել Ուչքիլիսայի վանքի նորոգման համար, քանի որ այն խիստ տուժել էր 1789 թ. Ալաշկերտում ու շրջապատում տեղի ունեցած երկրաշարժից: Այդ վանքը «մեծապէս վնասեցաւ, զի երկու որմունքն ի վերուստ ի վայր հերձան եւ ի կաթուղիկէէն եւ ի պսակաց տանեացն բազում քարինք հոսեցան յերկիր, այլեւ արտաքոյ եւս պարիսպն եւ այլ շինուածքն ըստ մասին փլան եւ ըստ մասին խախտեցան»[74]:

Ղուկաս Կարնեցին ձգտել է օժանդակել Սևանա վանքին, որը առաջնորդի մեղքով հայտնվել էր աղքատության մեջ: 1788 թ. նոյեմբերին նա գրում է. «Հռչակաւոր սուրբ անապատն Սեւանա ի միջոցի միում անհաւատարմի անձին հանձնեցեալ գոլով, ոչ լաւապէս կառավարիւր եւ ոչ ըստ կարգին պահպանիւր, յորոյ պատճառէ անշքացեալ եւ աղքատացեալ է յոյժ»: Նա նոր առաջնորդ է նշանակում՝ Ազարիա վարդապետին, և կոչ անում հնազանդ լինել նրան[75]:

Ժողովարարական կոնդակները յուրօրինակ պատմական փաստաթղթեր են, որոնց մեջ խիստ համառոտ, բայց դիպուկ ձևով բնութագրվում է տվյալ վանքի կամ եկեղեցու վիճակը, պարզաբանվում դրան հասնելու պատճառները: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է 1790 թ. փետրվարին Ս. Թովմա Առաքելո վանքին տրված կոնդակը: Այնտեղ պատմվում է, թե ինչպես Ղարադաղի Մուստաֆա խանի զորքերը, Նախիջևանի խանի հետ ընդհարումների ժամանակ, մասամբ ավերել և հիմնովին կողոպտել էին այդ վանքը: Նրանք «ամենայն կայս նորին, թէ եկեղեցական անօթս եւ զգեստոց եւ զգրեանս, եւ թէ զարտաքին հանդերձս եւ զկահս եւ զգործիս, յաւարի առին՝ հանդերձ մասնաւոր աւերագործութեամբ եւ այնպէս ունայնացուցին յամե-

---

71 Զեռ. 4501, էջ 1138:

72 Նույն տեղում, էջ 1326:

73 Զեռ. 4481, էջ 268բ:

74 Զեռ. 4501, էջ 1479:

75 Նույն տեղում, էջ 1279—1280: Պահպանված է կոնդակի բնագիրը, որի մեջ Ազարիայի անունը ջնջված է և փոխարենը գրված է Եղիազար (Կթղկ. դիվան, թղթ. 243, վավ. 72):

նայն պիտոյից զատրք տունն եւ զվիճակն իւր»[78]: Այս պատճառով վանքին տրվել է ժողովարարական կոնդակ, միաժամանակ նշվել, որ այդ իրադարձությունների ժամանակ ավերվել ու թալանվել են նաև այլ վանքեր ու եկեղեցիներ. «Բազում վանորայք եւ եկեղեցիք կողոպտեցան եւ աւերեցան, եւ մանկունք նոցին գերեցեալ ցիր ու ցան եղեն, եւ ոմանք, որք մնացեալք են, այնոքիկ եւս օրաւուր կողոպտին ու ոտնակոխ լինին»[77]:

Նման մի կոնդակ, բայց երեք տարի ավելի վաղ (1787 թ. հուլիսի 23-ին), տրվել է Ս. Նախավկայի (Շամբ) վանքի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետին, քանի որ «բոլոր տունն Նախիջեւանու այս քանի ամ է, զի կայ ի մէջ մեծի վրդովման եւ խառնակութեան, որոյ բնակչացն ոչ գոյ հանգըստութիւն, ուստի եւ սրբոյ վանիցն այնմիկ եւ ոչ գոյ ապահովութիւն, եւ մուտք եւ արդիւնք նորին եւս նուազեալ են իսպառ: Քանզի սուրբ վանքն այն ոչ ունի ըստ բաւականին զթէմ եւ վիճակ, որպէս զի նոքօք կառավարեսցի»[78]:

Նախիջևանի Երնջակի գավառում եղած Ս. Կարապետ վանքը կռիվների և քաղաքական անկայուն պայմանների հետևանքով հայտնվել էր չափազանց ծանր վիճակում: Ժողովարարական կոնդակում, տրված 1787 թ. նոյեմբերի 7-ին, բացատրված են դրա պատճառները. «յառաջ թէ որքան ճոխ էր բազմութեամբ միաբանից եւ ժողովրդոց ... այլ յետոյ, վասն վրդովմանց եւ խռովութեանց տանն արեւելեան եւ յաղագս կրկնակրկին աւերման նոյնոյ երկրին եւ ի խստագոյն տառապանաց խղճալի երկրականացն, եւ ի յանկարգ իրապահանջութեանց կեղեքիչ բռնաւորացն, սուրբ վանքն այն եւս աղքատացաւ ի գոյից եւ ի հարստութենէ, նուազեցաւ ի ճոխութենէն: Եւ յայսմ վշտաշատ ժամանակի եւ ընդ միջոցս միջոցս մնալով առանց առաջնորդի, իսպառ ի յետին չքաւորութիւնն էհաս եւ ի ներքոյ պարտուց եւս անկաւ»[79]:

1789 թ. սեպտեմբերին տրված «Կոնդակ հանրական ժողովարարութեան»-ից երևում է, որ Մշո Ս. Կարապետ վանքը «յոյժ չքաւորեալ է եւ անկեալ ի ներքոյ ծանրագոյն պարտուց»: Վանքը չափազանց տուժել էր երկրաշարժից՝ «ահագին գետնաշարժութեանն», որի ժամանակ «բազում շինուածք սրբոյ վանիցն փլան»[80]:

1787 թ. սեպտեմբերին Թավրիզի հայերին ուղարկված մխիթարության նամակից երևում է, որ դեռևս նրանք չեն վերացրել տարիներ առաջ այնտեղ տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները և մեծ նեղություն են քաշում մինչև հիմա «վասն պէսպէս նեղութեանցն նոցին» կրեցելոց ի յահագին գետնաշարժէն հետէ (որ յառաջ քան զեօթն ամս եղեւ անդ) մինչեւ ցայժմ»: Երկրաշարժի պատճառած ավերմունքներին գումարվել էին պատերազմները և «քանիցս բերթարգել լինիլ, եւ զաղութիւն ապրուստից կրել, եւ ի յընչից մերկանալ, եւ ամենայն կերպիւ վնասիլ, նեղիլ եւ տառապիլ»: Միակ բանը, որ կարող էր անել կաթողիկոսը, այն էր, որ բարեմաղթություններով Հակոբ վարդապետի հետ սուրբ մեռոն էր ուղարկել[81]:

Ղուկաս Կարնեցուն հատկապես մտահոգել է Աշտարակի մոտ գտնվող Մուղնի գյուղի և այնտեղի Ս. Գևորգ վանքի վիճակը: Դեպի Երևան կատա-

---

[76] Ձեռ. 4501, էջ 1532:
[77] Նույն տեղում:
[78] Նույն տեղում, էջ 1319:
[79] Նույն տեղում, էջ 1241:
[80] Նույն տեղում, էջ 1423:
[81] Նույն տեղում, էջ 1139—1141:

ռած Հերակլ թագավորի արշավանքի ժամանակ այդ վանքը՝ «աղաւաղեցաւ եւ ամայի մնաց միջոց մի»: Հերակլը, որ տեղափոխել էր գյուղացիներին, վերադարձնում է նրանց և մի քանի թուման նվիրում «վասն նորոգութեան խաչկալին»: Այդ գումարը կաթողիկոսը ծախսում է վանքի պարսպի վերանորոգման վրա: Բայց մուղնեցիներին նոր փորձություն էր սպասվում: Երևանի խանը տեղահանում է նրանց և փոխադրում այլ գյուղ. «Ուստի թէ գիւղն եւ թէ սուրբ վանքն ամայացաւ մինչեւ ցայսօր եւ օր ըստ օրէ աւերի»: 1790 թ. փետրվարի 15-ին Ղուկասը հատուկ նամակով՝ «Առանձնօրէն թուղթ առ արքայն Վրաց Հերակլ», դիմում է Հերակլին և խնդրում նամակ գրել Երևանի Մահմեդ խանին և առաջարկել Մուղնու գյուղացիներին վերադարձնել իրենց գյուղը, «զի վանքն եւս շինասցի»: Նա խնդրում է այդ բանն անել մինչև առաջիկա գարուն, որպեսզի գյուղացիները «ժամանեսցեն վաստակոց եւ արդեանց երկրի եւ շինարարութեան»[82]:

Հաստատապես կարելի է ասել, որ Հերակլը կատարել է կաթողիկոսի խնդրանքը, և նրա միջամտությամբ է, որ Երևանի խանը թույլ է տալիս վերակառուցելու գյուղը և վանքը: Այդ մասին հետաքրքրական վկայություն գտանք Էջմիածնի վանքի ելից մատյաններից մեկում: Այնտեղ ասվում է, որ 1792 թ. մարտի 18-ին ոմն Գեորգիի նվեր է տրվել, քանի որ նա ուրախալի լուր էր բերել խանի որոշման մասին. «Մուղնի գիւղի աղագաւ մուշտուլի բերօղ Գէորգ մարդոյն ագուցաք Ա (1) ցած մահուտ կապայ ի մարտի 18, որ խանն թալիղայ ետ շինութիւն առնելոյ վանքն եւ գիւղն»[83]:

Դա կաթողիկոսին հնարավորություն է տալիս կրկին շենացնել գյուղը: Հիշագրավ է այդ տեսակետից 1792 թ. հուլիսին նվիրատու բենկանցի Ստեփանոս ամիրային գրած մի նամակը, որտեղ խոսք է գնում նվիրված 280 ղուռուշի բաժանման մասին: Այդ գումարը բաժանվելու էր մի քանի վանքերի վրա, 20 ղուռուշն էլ հատկացված էր «սուրբ Յակոբայ անապատին կամ Մուղնոյ սուրբ Գէորգեայ» վանքին: Ղուկասը Ստեփաննոսին տալիս է հետաքրքրական բացատրություն գյուղի մասին: Նա գրում է, որ թեպետ մի քանի տարի առաջ վանքն ամայացել էր «վասն անմարդաբնակ լինելոյն գեղջն», բայց ինքն այս տարվա գարնանը «մեծաւ ջանիւ եւ ծախուք» «շինեցուցաք»: Իսկ աշնանը առաջնորդ է հղելու վանք: Եվ երբ նա նշանակվի ու գնա այնտեղ, նվիրաբերված 20 ղուռուշը կհանձնի նրան և ստացականը կուղարկի նվիրատուին[84]:

Արդեն նշեցինք, որ Ղուկաս Կարնեցին զբաղվում էր նաև կտակված գումարները ստանալու և ըստ նպատակի կիրառելու գործով: Այդ կապակցությամբ աշխույժ նամակագրության մեջ էր մտել նվիրակների ու այլ անձանց հետ: Նամակները գնում-գալիս էին, շատ ժամանակ ու եռանդ խլելով ամենազբաղ կաթողիկոսից և երբեմն էլ մնում անհետևանք: Այդուհանդերձ, նրանք հետաքրքրական են այն ժամանակների վերաբերյալ ավելի ամբողջական պատկերացում ստանալու համար:

1788 թ. մայիսի 15-ին Հ. Արղությանին հասցեագրված մի նամակից իմանում ենք, որ գորեցի Ամիրաղի որդի Ավթանդիլը ժամանակին 50 թուման էր խոստացել Գորիում հայկական եկեղեցի կառուցելու համար՝ «Քանզի ի Գորի եկեղեցի մի շինի հոգացութեամբ հարազատ գործակալին մերոյ՝ տէր Սահակ աշխատասէր քահանային»: Հետո նա գնում է Ատրպատական

[82] Նույն տեղում, էջ 1441—1442:

[83] Կթղկ. դիվան, թղթ. 2, վավ. 11, էջ 297:

[84] Ձեռ. 4501, էջ 1844—1845:

և այնտեղ էլ վախճանվում: Բայց մահից առաջ խոստովանահոր և այլոց ներկայությամբ նա հանձնարարել է Մինաս աղայի եղբայր Մարգար աղայի մոտ գտնվող այդ գումարը հանձնել Տեր Սահակին՝ եկեղեցու կառուցումն իրագործելու համար[85]: Ղուկասը հանձնարարում է անպայման ձեռք բերել այդ գումարը և հասցնել Տեր Սահակին:

Էջմիածնի գործակալները և նվիրակները հեռավոր երկրներից կարողանում էին ապահովել կտակված գումարների առաքումը Էջմիածին: Այսպես, 1786 թ. մայիսին Հնդկաստանի Սուրաթ քաղաքում բնակվող Հոհաննջան աղային ուղարկված նամակից իմանում ենք, որ հնդկական Գուա քաղաքում Քամալ Ստեփանյանը մեռնելիս 460 ռուփի կտակ էր արել Էջմիածնին և կտակարար կարգել Հոհաննջանին: Վերջինս այդ գումարն ուղարկել էր Բասրա՝ Էջմիածնի գործակալ Հովհաննես Բեթղեհեմյանին, իսկ սա էլ՝ «ի մեծն Պոլիս փոլիցայ առնելով, ձեռամբ տեղւոյ նուիրակին մերոյ՝ Իսահակ աստուածաբան վարդապետին, հասոյց ի սուրբ Աթոռս»[86]:

Նամակներից տեղեկանում ենք, որ կաթողիկոսը երբեմն ստիպված զբաղվել է նաև այլ վայրերում մեռած անձանց գույքի հարցով, որպեսզի դրանք հանձնվեն նրանց ազգականներին: Բերենք մի օրինակ. Հնդկաստանից վերադառնալիս Բասրայում մահացել էր գորեցի վաճառական Դավիթ բեկը: Նրա ունեցվածքը ստանալու համար ազգականները դիմել էին Ղուկասին: Գործը գլուխ բերելու համար վերջինս բազմաթիվ նամակներ է գրել տեղի ազդեցիկ հայերին և Էջմիածնի ներկայացուցիչներին[87]:

Նամակների մեջ արտացոլված է նաև այլևայլ վայրերում Էջմիածնին նվիրաբերված անշարժ գույքի (այգիներ, տներ, խանութներ) ձեռք բերման ուղղությամբ տարվող աշխատանքը:

Կաթողիկոսը հարկադրված է լինում զբաղվել նաև այն ժամանակների համար արտակարգ, բայց մեր օրերի համար շատ սովորական մի գործով: Նույն նամակում, հասցեագրված Հ. Արղությանին, նա գրում է, որ գյանջեցի Սարգիս անունով մեկը, վանքի գրագիր Հակոբ վարդապետի եղբայրը, որը մի ժամանակ Էջմիածնում ծառայել է որպես հրացանակիր, թողել է գյուղում (Վաղարշապատում) իր տունն ու ընտանիքը և մեկնել Կ. Պոլիս, իսկ այնտեղից էլ՝ Ռուսաստան, որտեղ հանդիպել է Հ. Արղությանի հետ, «զոր եկողք պատմեն»: Ղուկասը հանձնարարել է վերջինիս ինչ գնով լինի՝ «սիրով կամ սաստիւ» վերադարձնել այդ մարդուն, քանի որ «Ահա երեք տարի լինի, որ կին նորա եւ Գ (3) ման[կ]ունքն ի խղճութեան եւ յողորմելութեան կան»[88]:

Կաթողիկոսի հատուկ ուշադրությունը տարբեր վայրերում գտնվող հայկական եկեղեցիների ու վանքերի իրավունքների պաշտպանության, նյութական բարեկեցության ապահովման, շինարարական աշխատանքներ ծավալելու ու նման այլ խնդիրների վերաբերյալ միանգամայն բնական է: Նամակներում արտացոլված են նաև այդ հարցերը: Ղուկասը մերթ շնորհակալություն է հայտնում Կեսարիայի եկեղեցիների շինարարությանը նպաստող մահտեսի Սարգիս ամիրային, մերթ էլ զայրացած նամակ գրում ոմն թելեթցի Տեր Առաքելին, որն ըստ Թիֆլիսից ստացված նամակների, «մերձ առ

---

[85] Նույն տեղում, էջ 1169—1170:
[86] Նույն տեղում, էջ 1061:
[87] Նույն տեղում, էջ 1589—1590:
[88] Նույն տեղում, էջ 1169—1170:

Մողնուոյ եկեղեցին կամի զեկեղեցի շինել յանդգնաբար»: Նա օրհնություն է հղում արբատաշ քարերով եկեղեցի կառուցած Սալմաստի մելիք Խուդավերդուն, նրա որդի պրն. Հոհանին, և հետո էլ Բայազետի, Վանի, Ամիդի, Խարբերդի ու Բալուի հայերին կոչ անում օգնություն ցույց տալու Կեչվո Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ Հոհան վարդապետին, որ նա կարողանա նորոգել երկրաշարժից խիստ տուժած դեպի վանքը տանող կամուրջը:

Ինչպես տեսնում ենք, Ղուկաս Կարնեցու անտիպ նամակների մեջ արժեքավոր շատ տեղեկություններ կան Էջմիածնի ու շրջակա վայրերի տնտեսական, մասամբ մշակութային կյանքի, ինչպես և մեզ համար հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ: Այս և նմանատիպ այլ նյութերի բաղդատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն կընձեռի մեզ ավելի ամբողջական պատկերացում ստանալու Հայաստանի 18-րդ դարի վերջին տասնամյակների պատմության մասին:

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ